

نوع مقاله: ترویجی

تحلیل تاریخی تطبیق‌پذیری سر نخ‌های «پولس» شناسی در عهد جدید، قرآن کریم و حدیث

✉ مجید چهری / استادیار دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، دانشکده علوم قرآنی کرمانشاه

pm.1364@yahoo.com orcid.org/0000-0002-1825-0097

Zohrehnarimani92 @yahoo.com

زهرة نریمانی / استادیار دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، دانشکده علوم قرآنی کرمانشاه

ahbaghery94@gmail.com

امیرحسین باقری قلعه‌خانی / کارشناسی علوم قرآن و حدیث، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، دانشکده علوم قرآنی کرمانشاه

 <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>

پذیرش: ۱۴۰۱/۰۸/۱۸

دریافت: ۱۴۰۱/۰۴/۰۱

چکیده

«پولس» شخصیتی اثرگذار در مسیحیت است و در منابع اسلامی و مسیحی نشانه‌های متعددی، با ضعف و قوت‌های موجود و برخی اختلافات و هماهنگی‌ها، برای شناخت وی در دسترس است. این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی در تحلیل تاریخی و متنی نشانه‌های موجود، با محوریت نشانه‌های موجود در قرآن کریم، می‌کوشد میزان تطبیق‌پذیری آنها بر همدیگر را بررسی کرده و دریابد از این رهگذر تا چه میزان این نشانه‌ها قابلیت تطبیق داشته و شناختی قابل اعتماد از پولس به دست می‌دهد. هدف پژوهش، دستیابی به تبیینی تطبیقی و استوار و دارای بن‌مایه‌های مشترک در ابعاد شخصیتی و عملکردی پولس می‌باشد، که بیانگر بخش مبهمی از تاریخ و مؤثر در جهت‌دهی به نگرش مسیحیان به مسیحیت حقیقی و اسلام است؛ در نتیجه با محوریت نشانه‌های موجود در قرآن کریم، ضعف‌سندی برخی روایات و کم‌اعتباری برخی نشانه‌های متن عهد جدید قابل اغماض بوده و آنها را در حد مؤید می‌توان پذیرفت. در نهایت تعریفی مشترک از نگاه منابع اسلامی و مسیحی از پولس، که با ایمانی فریب‌کارانه و انگیزه و عملکرد ایجاد انحراف به مسیحیت گرویده بود، ارائه شده است.

کلیدواژه‌ها: پولس، عهد جدید، مسیحیت، قرآن، حدیث، نشانه‌شناسی، تحلیل تاریخی، تحلیل متنی.

مقدمه

محوری و تأثیرگذار در تاریخ جوامع، ادیان و فرهنگ‌ها، همواره مورد توجه پژوهشگران بوده و هست؛ در تاریخ ادیان این مسئله از اهمیت بسزایی برخوردار است؛ چه اینکه این شناخت، مانند دستیابی به شناخت صحیحی از پولس، تأثیر فراوانی در نوع نگرش، گرایش و رفتار متدینان مسیحی داشته، و چه بسا آشنایی با روند پیدایش برخی رخدادهای اختلاف‌ها و برخی جریان‌های انحرافی را در پی دارد. همچنین می‌توان گفت از آنجاکه این پژوهش درصدد است به روشن شدن برخی از ابهامات تاریخی مسیحیت، بر مبنای قرآن و حدیث و عهد جدید بپردازد و با ارائه قرائتی نو از شخصیت پولس، بر نگاه و رویکرد مسیحیان به وی تأثیر بگذارد، از اهمیت و ضرورت خاصی برخوردار است.

این پژوهش با ارائه نگاهی نو و جدید به مسئله، نوعی نشانه‌شناسی، تحلیل تاریخی و متنی و مطالعه با دو رویکرد «هم‌زمانی» و «درزمانی» را شامل می‌شود؛ چراکه در رویکرد هم‌زمانی به مسئله، می‌توان سرخ‌ها و نشانه‌های پولس‌شناسی را به‌عنوان یک زنجیره به‌هم‌پیوسته در منابع مسیحیت و اسلام مورد مطالعه و بازکاوی و ارزش‌گذاری قرار داد؛ و از طرفی بررسی‌ها و شواهد نشان می‌دهند در رویکرد درزمانی به مسئله، نشانه‌ها و سرخ‌های پولس‌شناسی در طول زمان، متحمل تغییراتی شده‌اند؛ چه اینکه تفاوت نگاه ریشه‌ای مسیحیت کنونی و اسلام به شخصیت پولس، شاهدی گویا بر این مدعاست.

در معرفی ساختار پژوهش حاضر، با روش توصیفی و تحلیلی؛ ابتدا به بررسی نشانه‌های شناخت پولس در عهد جدید، با ارائه نگاهی تطبیقی به شخصیت وی و پطرس (شمعون)، و نیز بیان گزیده‌ای از عملکردهای وی پرداخته شده است؛ سپس نشانه‌های شناخت پولس در برخی آیات قرآن کریم را بررسی خواهد شد و آنگاه روایات مرتبط با مسئله در منابع اسلامی را بازکاوی کرده و در نهایت نشانه‌ها تحلیل و میزان تطبیق آنها با همدیگر بررسی می‌شود.

۱. برخی نشانه‌های پولس‌شناسی در عهد جدید

معادل عبری واژه پولس، واژه «شائول» است. در عهد جدید هنگام نقل رؤیای شخصی او، عیسی علیه السلام وی را «شائول» صدا می‌زند (اعمال رسولان، ۹)؛ اما در ترجمه کتاب اعمال رسولان به فارسی، از وی با نام «سولس» و «پولس» یاد شده است (همان، ۱۳۸). این واژه در

در میان ادیان بزرگ و زنده جهان، اسلام و مسیحیت به‌عنوان دو دین با بیشترین پیروان در جهان کنونی شناخته شده‌اند. با عنایت به تقدم زمانی مسیحیت بر اسلام، و مصدر واحد و الهی و عناصر مشترک این دو؛ تطبیق شواهد موجود در برخی مسائل مورد اختلاف، نشانگر وجود رویکردهای متفاوتی در این دو دین در عرصه‌ها و موضوعات گوناگون است.

طبیعتاً بخشی از این حوزه شناختی، شامل شناخت شخصیت‌های محوری و اثرگذار در مسیحیت است. بررسی‌ها در وضعیت کنونی عهد جدید نشان می‌دهد «پولس رسول» به‌عنوان شخصیتی اثرگذار و محوری در عهد جدید و در میان مسیحیان کنونی مطرح است.

سؤال اصلی پژوهش حاضر این است که چگونه می‌توان از منابع اسلامی، شامل قرآن کریم، حدیث و آرای مفسران، نشانه‌هایی قابل تطبیق بر نشانه‌های موجود در عهد جدید، برای شناخت پولس رسول به دست داد؟ و در صورت وجود، این نشانه‌ها در تحلیل تاریخی و تطبیق‌پذیری تا چه میزان گویای واقعیت خواهند بود؟

در بررسی‌ای که توسط پژوهشگر انجام گرفت، نگاه به شناخت شخصیت پولس رسول با رویکرد نشانه‌شناسی، تحلیل تاریخی و متنی و تطبیق‌پذیری در عهد جدید، قرآن و حدیث مورد توجه پژوهشگران نبوده و فاقد ادبیات علمی مناسب تولید شده می‌باشد. هرچند در تفسیر برخی آیات قرآن کریم (یس: ۱۳ و ۳۰؛ مائده: ۶۴؛ توبه: ۳۰)، طبیعتاً مفسران به فراخور ارتباط روایات ذیل آیه، به معرفی یا نقد عملکرد پولس پرداخته‌اند. همچنین به‌عنوان مثال در برخی پژوهش‌ها مانند: مقاله «نقش پولس در شکل‌گیری آئین مسیحیت» (حیدری اهری، ۱۳۸۵)، به روند تثبیت تعالیم مسیحیت اشاره کرده و عملکرد و تعالیم پولس را ریشه بسیاری از شبهات کلامی در آئین مسیحیت می‌داند. مقاله «پولس و شریعت» (خاصه‌خان و بشیریور، ۱۳۹۳)، به معرفی وی از دیدگاه الهی‌دانان و متکلمان پرداخته و به بیان چرایی تفاوت نگاه وی به شریعت اشاره کرده‌اند. برخی از عملکردهای پولس بر مبنای عهد جدید و یا تطبیق و ارزش‌گذاری برخی دیدگاه‌های وی با برخی اندیشمندان مسلمان مورد بررسی واقع شده است.

از آنجاکه دستیابی به شناخت واقعی و مستند از شخصیت‌های

دست‌گذار تا بینا گردد» (اعمال رسولان: باب ۹).
در ادامه حنانیا نزد پولس رفته و چشمان وی را شفا می‌دهد؛ پولس هم پس از مدتی توقف در کنیسه‌های دمشق به عیسی مسیح موعظه می‌کند که او پسر خداست. همه مردم با توجه به تصویری که از پیشینه او دارند بسیار متعجب می‌شوند. یهودیان قصد کشتن او را می‌کنند؛ اما وی از دست آنها فرار کرده و به اورشلیم می‌رود. وی قصد پیوستن به حواریون عیسی^ع را دارد، حواریون از وی می‌ترسند؛ اما اندکی بعد پولس به ایشان می‌پیوندد (همان).

از آنجاکه در تحلیل تاریخ رخدادها نه تنها خود رخداد و سرگذشت، بلکه رخدادها و سرگذشت‌های موازی و هم‌عرض نیز می‌بایست مورد توجه و تحلیل قرار گیرند. نشانه‌های موجود در کتاب اعمال رسولان نشان می‌دهد قطعاً ایمان آوردن پولس بعد از عروج عیسی^ع بوده است؛ هرچند تعیین محدوده زمانی آن مشکل به‌نظر می‌رسد؛ درحالی‌که قبل از عروج حضرت عیسی^ع، خداوند به حضرت وحی می‌کند که نور و حکمت و علم و کتاب خدا را به شمعون (پطرس) سپرده که او جانشینش در میان مؤمنان خواهد بود (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۱۴، ص ۲۵۰). در برخی روایات اسلامی نیز از کرامات و مجاهدت‌های پطرس، داستان‌ها نقل شده و وی را به‌عنوان نبی نیز معرفی کرده‌اند (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۲۵).

در انجیل متی باب ۱۶ آیه ۱۸ و ۱۹ در خطاب حضرت عیسی^ع به پطرس (شمعون) چنین آمده است: «و من نیز تو را می‌گویم که تویی پطرس و بر این صخره کلیسای خود را بنا می‌کنم و ابواب جهنم بر آن استیلا نخواهند یافت؛ و کلیدهای ملکوت آسمان را به تو می‌سپارم و آنچه در زمین ببندی در آسمان بسته گردد و آنچه در زمین گشائی، در آسمان گشاده شود».

همچنین در انجیل یوحنا باب ۲۱ بخش گفت‌وگوی عیسی^ع با پطرس، این بحث به‌گونه‌ای دیگر مطرح شده است. در این گفت‌وگو عیسی^ع سه بار به پطرس این‌گونه می‌گوید: «بره‌های مرا خوراک بده»، «گوسفندان مرا شبانی کن»، «گوسفندان مرا خوراک ده» (یوحنا، ۲۱: ۱۵-۱۸).

اندکی پس از این جریان، در بررسی نشانه‌های موجود در عهد جدید، برخلاف دیدگاه برخی اندیشمندان (یعقوبی، بی‌تا، ج ۱، ص ۷۹-۸۱) شاهد بروز اختلافات عمیق پولس با حواریون، خصوصاً پطرس هستیم. پولس در رساله به غلاطیان چنین می‌گوید: «اما

روایات اسلامی به‌صورت «پولس» و «بولص»، و در زبان فارسی به‌صورت پولس آمده است. شیخ مفید در کتاب *اختصاص*، آن را به‌صورت «قورس» آورده است (مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۳۴۴). اما برخی قورس را اسم روستائی در انطاکیه دانسته‌اند (ابن حبان، ۱۴۱۴ق، ص ۴۵۰-۴۵۱). شهرستانی نیز آن را به‌صورت «فولوس» نقل کرده است (شهرستانی، ۱۲۶۴، ج ۱، ص ۲۲۱). *ابن ندیم* هم از او با عنوان «پولس سلیح» یاد می‌کند (ابن ندیم، ۱۴۱۷ق، ص ۲۶).

از مهم‌ترین منابع مسیحی مشتمل بر نشانه‌های پولس‌شناسی، کتاب اعمال رسولان است. آنجاکه بارزترین حضور وی در برابر مسیحیان را جریان دستگیری و سنگسار کردن استیفان و آزار و اذیت سایر مسیحیان دانسته است (اعمال رسولان، ۷:۵۸ و ۸:۱). در جای دیگر وی به زبان خود می‌گوید: «سرگذشت سابق مرا در دین یهود شنیده‌اید که بر کلیسای خدا، بی‌نهایت جفا می‌کردم و آن را ویران می‌ساختم، و در دین یهود بر اکثر همسالان خود سبقت می‌جستم و در تقالید اجداد خود به‌غایت غیور می‌بودم» (رساله پولس به غلاطیان، ۱:۱۳-۱۴).

ظاهراً جریان ایمان آوردن وی به عیسی مسیح نیز براساس یک رویای شخصی است؛ آنجاکه وی: «در تهدید و قتل بر شاگردان خداوند همی دمید و نزد رئیس کهنه آمد و از او نامه خواست به‌سوی کنایسی که در دمشق بود؛ تا اگر کسی را از اهل طریقت، خواه مرد و خواه زن بیابد، ایشان را بند بر نهاده، به اورشلیم بیاورد؛ و در اثنای راه چون نزدیک به دمشق رسید، ناگاه نوری از آسمان دور او درخشید و به زمین افتاده، آوازی شنید که بدو گفت: ای شاتول، شاتول، برای چه بر من جفا می‌کنی؟ گفت خداوندا تو کیستی؟ خداوند گفت من آن عیسی هستم که تو بدو جفا می‌کنی. لیکن برخاسته، به شهر برو که آنجا به تو گفته می‌شود چه باید کرد. اما آنانی که همسفر او بودند، خاموش ایستادند؛ چون که آن صدا را شنیدند؛ لیکن هیچ‌کس را ندیدند. پس سولس از زمین برخاسته، چون چشمان خود را گشود، هیچ‌کس را ندید؛ و دستش را گرفته، او را به دمشق بردند و سه روز نایبنا بوده، چیزی نخورد و نیاشامید. و در دمشق شاگردی حنانیا نام بود که خداوند در رؤیا بدو گفت: ای حنانیا! عرض کرد خداوندا لیبک! خداوند وی را گفت برخیز و به کوچه‌ای که آن را راست می‌نامند، بشتاب و در خانه یهودا سولس، نام طرسوسی را طلب کن؛ زیرا که اینک دعا می‌کند و شخصی حنانیا نام را در خواب دیده که آمده بر او

(رومیان ۴:۹) و از این نظر از امتیازات این قوم به‌شمار می‌آید. همچنین معتقد است که شریعت در نزد خدا وجود نداشته و به‌خاطر گناه بشر به‌وجود آمده است.

— تبدیل شخصیت عیسی^ع از پیامبری به خدائی (اعمال رسولان ۹:۲۰).

— مسیحیت رسالتی عمومی و برای همه است (رومیان ۳:۲۱-۲۲).

— عیسی پسر خداست و آمده تا خود را قربانی کند، تا کفاره گناه بشر بشود (اعمال رسولان، ۹:۲۰؛ ۱۳:۳۳؛ رومیان، ۳:۲۳-۲۵).

عدم اجازه ازدواج مجدد (اول قرتیان، ۷: ۳۲-۴۰).

— توصیه به تجرد؛ زیرا معتقد بود فرد مجرد به امور الهی و فرد متأهل به امور دنیوی علاقه‌مند است (همان).

— پولس برای جلب نظر حاکمان، اطاعت از ایشان را نیز لازم می‌شمرد (رومیان ۱۳: ۵-۱).

— پولس همچنین برای جذب مردم روم که به شراب معتاد بودند و در بت‌پرستی هیچ قید و بندی نداشتند، اعلام کرد در مسیحیت هیچ حرامی وجود ندارد و همه‌چیز حلال است و ختنه کردن را ممنوع دانست و صراحتاً اعلام کرد که نباید به شریعت پایبند بود (عهدجدید، نامه پولس به غلاطیان، باب ۳: ۲۳-۲۵).

۲. نشانه‌های پولس‌شناسی در قرآن کریم

بررسی‌ها نشان می‌دهد قرآن کریم به‌مناسبت‌های مختلف و با اهداف خاص خود، به بیان، نقد و ارزش‌گذاری عملکرد برخی افراد و اقوام گذشته، پرداخته است. طبیعتاً بخشی از این موضوع به نقد برخی از عقاید ابداعی و عملکردهای سران و پیروان یهودیت و مسیحیت اختصاص یافته، که با کارکردهای متعددی در قرآن کریم جلوه‌گر است. بررسی اجمالی آیات قرآن کریم در فرایند تفسیر، خصوصاً تفسیر روایی، نشان می‌دهد در اینکه آیا در قرآن کریم به نشانه‌هایی از نقد عملکرد و رفتار پولس پرداخته شده است، یا خیر؛ از میزانی دشواری و پیچیدگی برخوردار است، که ضعف برخی روایات تفسیری و مرتبط، و ضعف عملکرد تعداد قابل‌توجهی از مفسران، بخش مهمی از این دشواری و پیچیدگی را به خود اختصاص می‌دهد.

شاید بارزترین عرصه ظهور این نقد و بررسی، به آیات ۱۳-۳۰ سورة مبارکه «یس» «وَ اضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا اَصْحَابَ الْقَرْيَةِ اِذْ جَاءَهَا

چون پطرس به انطاکیه آمد او را روبه‌رو مخالفت کردم؛ زیرا که مستوجب ملامت بود!» وی در ادامه می‌گوید: «ولی چون دیدم که به راستی انجیل به استقامت رفتار نمی‌کنند، پیش‌روی همه پطرس را گفتم؛ اگر تو که یهودی هستی، به طریق امت‌ها و نه به طریق یهود زیست می‌کنی؛ چون است که امت‌ها را مجبور می‌سازی که به طریق یهود رفتار کنند؟»

همچنین از دیگر حواریونی که پولس با وی دچار اختلاف شده است، برنابا است. در کتاب اعمال رسولان می‌خوانیم: «و بعد از ایامی چند، پولس به برنابا گفت: برگردیم و برادران را در هر شهری که در آنها به کلام خداوند اعلام کردیم، دیدن کنیم که چگونه می‌باشند. اما برنابا چنان مصلحت دید که یوحناى ملقب به مرقس را نیز همراه بردارد؛ لیکن پولس چنین صلاح ندانست که شخصی را که از پمفلیه از ایشان جدا شده و با ایشان در کار همراهی نکرده بود، با خود ببرد. پس نزاعی سخت شد؛ به‌حدی که از یکدیگر جدا شده برنابا مرقس را برداشته به قبرس از راه دریا رفت. اما پولس سیلاس را اختیار کرد و از برادران به فیض خداوند سپرده شده و رو به سفر نهاد» (اعمال رسولان ۱۵: ۳۶-۴۰).

ظاهراً این نشانه‌های موجود در عهد جدید حاوی سرنخ‌هایی از شناخت شخصیت و عملکرد پولس باشد، که حقیقتاً جایگاه وی در مسیحیت چیست؟ جایگاه وصی و حواریون حضرت عیسی^ع کدام است؟ و اینکه چرا پولس با جانشین و وصی حضرت عیسی^ع و بارنابا این‌گونه برخورد می‌کند؟ ممکن است در فرایند آشنایی با نشانه‌هایی از عملکرد پولس در عهد جدید و آشنایی با وی در آینه نشانه‌های موجود در قرآن کریم و روایات اسلامی، بتوان پاسخی برای این سؤالات ارائه داد.

برخی از عملکردهای پولس در آئین الهی مسیحیت از نگاه عهد جدید را می‌توان در موارد ذیل خلاصه کرد:

— تلاش در تغییر اعتقاد توحیدی مسیحیت از وحدانیت به تثلیث (رومیان ۳: ۴-۳).

وی با طرح آموزه نجات از طریق ایمان و باور «فیض رایگان خدا» (غلاطیان ۲: ۱۶؛ رومیان ۳: ۲۸) معتقد است که شریعت هیچ جایگاهی در نجات انسان ندارد.

— از نگاه او شریعت «مقدس است» (رومیان ۷: ۱۲) و «روحانی است» (رومیان ۷: ۱۴) و به‌وسیله خدا به بنی‌اسرائیل اعطا شده

معرفی کرده و در مورد پیروان خود چنین گفته است: «مسیحیان پس از من به سه فرقه تقسیم می‌شوند که دو فرقه از آنها در جهنم و تنها فرقه سوم که پیروان پطرس هستند، نجات یافته خواهند بود» (ر.ک: قمی، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۰۳).

در ادامه دستیابی به سرنخ‌های روایی شناخت پولس، به روایتی می‌رسیم که حضرت موسی بن جعفر^ع ضمن بیانی طولانی سرزمین جهنم - سقر - را معرفی کرده و فرمودند که این سرزمین به بدعت‌گذاران و گمراهان اختصاص دارد. در این سرزمین ۵ نفر از امت گذشته هستند که از جمله آنان پولس است (ر.ک: مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۲، ص ۳۷، ح ۲۰). همچنین امام صادق^ع نیز در ضمن حدیثی مفصل فرموده‌اند: رسولان خداوند در زمان خود و پس از خود به شیطان‌هایی مبتلا بودند که آنان را می‌آزردند و مردم را پس از آنان گمراه می‌کردند. پولس و مریسا در امت عیسی چنین بودند (همان، ج ۱۳، ص ۲۲۲، ح ۵).

در بیان عهد جدید، پولس ابتدا یکی از عالمان متعصب یهودی بوده است؛ همچنین روایتی دیگر از حضرت صادق^ع منقول است که پولس را به دلیل انحراف در آیین یهود، بدترین انسان‌ها معرفی کرده که در عذاب الهی معذب است (ابن قولویه، ۱۳۵۶، ص ۳۲۷؛ استرآبادی، ۱۴۰۹ق، ص ۸۴۰-۸۴۳؛ مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۳۴۴؛ صدوق، ۱۴۰۶ق، ص ۲۱۵ و ۲۱۶؛ همو، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۳۹۹). در این روایت، ایجاد انحرافات از جمله بسته بودن دست خداوند، پسر خدا بودن عزیز، به پولس نسبت داده شده است.

در برخی تفاسیر نیز به مناسبتی با استناد به روایات، به بیان عذاب بدترین انسان‌ها اشاره کرده و از کسی که نصارا را گمراه کرد، یاد شده است که جزء ۱۲ نفری است که در قیامت به بدترین عذاب‌ها گرفتار می‌آیند (قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۴۴۹-۴۵۰). در روایت مورد استناد این مفسران، سخنی از پولس نیست؛ اما با توجه به عبارات و مقایسه آن با روایات مشابه، احتمال دارد مراد از کسی که نصاری را گمراه کرده، همان پولس باشد (هاشمی خوئی، ۱۴۰۰ق، ج ۱۰، ص ۲۳۵).

در تفسیر منسوب به ابن عباس نیز در ذیل آیه ۱۴ سوره «صف»، در تفسیر عبارت «فَأَمَّتْ طَائِفَةٌ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَكَفَرَتْ طَائِفَةٌ فَأَيَّدْنَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَىٰ عَدُوِّهِمْ فَأَصْبَحُوا ظَاهِرِينَ» می‌گوید: یعنی گروهی به عیسی بن مریم کفر ورزیدند که آنان همان

الْمُرْسَلُونَ إِذِ أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمُ اثْنَيْنِ فَكَذَّبُوهُمَا فَعَزَّزْنَا بِثَالِثٍ فَقَالُوا إِنَّا إِلَيْكُم مُّرْسَلُونَ؛ آیه ۶۴ سوره «مائد» «وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ غُلَّتْ أَيْدِيهِمْ وَ لُعِنُوا بِمَا قَالُوا بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ يُنفِقُ كَيْفَ يَشَاءُ وَ لَيَزِيدَنَّ كَثِيرًا مِّنْهُم مَّا أَنْزَلَ إِلَيْكَ مِنَ رَّبِّكَ طُعْيَانًا وَ كُفْرًا وَ أَلَقَيْنَا بَيْنَهُمُ الْعَدَاوَةَ وَ الْبَغْضَاءَ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ كُلَّمَا أَوْقَدُوا نَارًا لِلْحَرْبِ أَطْفَأَهَا اللَّهُ وَ يَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا وَ اللَّهُ لَا يَهْدِي الْمُفْسِدِينَ» و آیه ۳۰ سوره «توبه» «وَقَالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرُ ابْنِ اللَّهِ وَ قَالَتِ النَّصْرَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ ذَلِكَ قَوْلُهُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ يُضَاهُونَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِن قَبْلُ قَتَلْنَاهُمُ اللَّهُ أُنِيَ يُؤْفِكُونَ»، اختصاص یافته است.

در آیه ۳۰ سوره مبارکه «توبه» که می‌فرماید: «قَالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرُ ابْنِ اللَّهِ وَ قَالَتِ النَّصْرَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ»؛ به انحرافات که پولس در مسیحیت ایجاد کرده، اشاره شده است. همان‌گونه که در روایات شیعه و متون عهد جدید از نظر گذشت؛ دو عقیده پسر خدا دانستن عزیز در یهود (مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۳۴۴)، و پسر خدا دانستن عیسی^ع در مسیحیت (اعمال رسولان ۱۹-۲۳: ۹)، توسط پولس ایجاد و تعلیم شده است. در تعیین دامنه حداقلی این آیه نیز می‌توان پولس را یکی از عالمانی دانست که عقاید مذکور را ایجاد و تعلیم کرده است. حقیقتی که در برخی تفاسیر اسلامی به تفصیل به آن پرداخته شده است (اسفراینی، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۸۵۸-۸۵۷).

۳. نشانه‌های پولس‌شناسی در روایات اسلامی

ادیان ابراهیمی همه از یک سرمنشأ ریشه گرفته و دارای عناصر مشترک فراوان هستند. به دلیل ارتباط دامنه‌دار اسلام و مسیحیت، در مهم‌ترین منبع معارف اسلامی یعنی قرآن کریم و نیز روایات اسلامی، در موارد متعددی به بیان سرگذشت و شخصیت واقعی حضرت عیسی^ع عملکرد پیروان وی در زمان حیات ایشان و پس از آن و نیز کج‌روی‌هایی که بعد از آن حضرت ایجاد شد، پرداخته شده است. بررسی‌ها نشان می‌دهد در برخی روایات اسلامی نگاهی انتقادی به جنبه‌هایی از عملکرد شخص پولس در یهودیت و مسیحیت داشته است.

بدین جهت بر مبنای مدل تطبیق داده‌های اطلاعاتی موجود در عهد جدید، قرآن کریم و حدیث، به کشف و معرفی سرنخ‌های قابل اعتماد در شناخت شخصیت پولس خواهیم پرداخت.

در برخی از روایات، حضرت عیسی^ع پطرس را جانشین خود

کسانی اند که پولس آنها را گمراه کرده و به عیسی علیه السلام ایمان نیاوردند (فیروزآبادی، بی تا، ص ۴۷۰).

روایت مشهور دیگری در منابع اهل سنت از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله منقول است، بدین مضمون که متکبران در روز قیامت به جهنم رفته و در زندانی داخل می‌شوند که نام آن «بولس» است، و پر از آتش می‌باشد (ابن حنبل، ۱۴۱۶ق، ج ۲، ص ۱۷۹). این روایت در منابع دیگری (مانند: ترمذی، ۱۴۰۳ق، ج ۴، ص ۶۷؛ ابن حجر، ۱۲۷۹ق، ج ۱۱، ص ۳۶۵؛ العینی، بی تا، ج ۲۳، ص ۱۲۱؛ حمیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۲۷۲-۲۷۳؛ بخاری، ۱۴۰۶ق، ص ۱۲۳؛ ابن ابی‌الدنیا، ۱۴۰۹ق، ص ۲۶۸-۲۶۹؛ مقرئ، ۱۴۰۱ق، ص ۶۳؛ المناوی، ۱۴۱۵ق، ج ۴، ص ۳۳۵؛ ابن کثیر، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۶۶؛ ابن الاثیر، ۱۳۶۴، ج ۱، ص ۱۶۴) وجود دارد. ابن رجب حنبلی نیز پس از نقل این روایت می‌گوید: «... خرجه الإمام أحمد والنسائی والترمذی وقال: حسن. وروی موقوفا علی عبدالله بن عمرو. وروی من وجه آخر، قال: فی النار قصر یقال له: بولس یدخله الجبارون والمتکبرون...» (ابن رجب الحنبلی، ۱۴۰۴ق، ص ۱۲۴).

در تعداد قابل توجهی از منابع روایی و تفسیری اهل سنت، ذیل آیات ۱۳-۳۰ سوره «یس» روایتی موجود است در خصوص رسولانی که به سوی منطقه‌ای که اکثراً آن را انطاکیه دانسته‌اند، فرستاده شده‌اند. در این روایات، پولس یکی از این سه پیامبر و گاهی جزء دو پیامبر نخست و گاهی رسول سوم معرفی شده است (سیوطی، بی تا، ج ۵، ص ۲۶۱؛ ابن حجر، ۱۲۷۹ق، ج ۶، ص ۳۳۷؛ آلوسی، ۱۴۱۵ق، ج ۲، ص ۲۲۱؛ بغدادی، ۱۴۱۷ق، ص ۳۹۱).

یعقوبی از مهم‌ترین و از متقدمان تاریخ‌نویسان اسلامی، در معرفی و سخن گفتن از پولس، همان جریان کتاب اعمال رسولان را نقل کرده و در ادامه زبان به ستایش وی گشوده است. وی در ادامه می‌افزاید: «حواریون پولس را به‌عنوان پیشوای خود برگزیدند» (یعقوبی، بی تا، ج ۱، ص ۷۹-۸۱)؛ اما اشاره‌ای به اختلافات شدید حواریون با وی نمی‌کند؛ درحالی که در عهد جدید به‌صراحت به اختلاف پولس با حواریون اشاره شده است (غلاطیان، ۲: ۱۱-۲۱).

در سیره ابن هشام نیز از ابن اسحاق نقل شده پولس که از اتباع بوده و نه از حواریون، همراه پطرس حواری توسط عیسی صلی الله علیه و آله به سوی سرزمین روم فرستاده شده‌اند (ابن هشام، بی تا، ج ۲، ص ۶۰۸)؛ درحالی که به تصریح عهد جدید، پولس بعد از عروج عیسی صلی الله علیه و آله به

مسیحیت گرویده است. ابن کثیر یکی دیگر از مفسران اهل سنت در تفسیر آیه «فعرزنا بثالث» که سه پیامبر به یک منطقه فرستاده می‌شوند، می‌گوید: در میان علمای سلف و خلف مشهور است که آن منطقه (قریه) انطاکیه است. وی این جریان را از ابن عباس و کعب‌الاحبار و وهب ابن منبه و تعدادی دیگر از صحابه و تابعین از جمله زهری و عکرمه نقل کرده است؛ و در ادامه به نکته مهم دیگری هم اشاره کرده و آن اینکه این سه پیامبر از جانب خداوند به سوی این قوم فرستاده شده و آنها فرستادگان عیسی نبوده‌اند. وی قولی که از قتاده نقل شده و این پیامبران را فرستادگان مسیح دانسته است را در نهایت ضعف می‌داند؛ چراکه قرآن کریم تصریح می‌کند این قوم بعد از تکذیب پیامبران به هلاکت رسیده‌اند. اما با این حال، وی در ادامه انطاکیه را از مناطقی می‌داند که بعد از اینکه مسیح سه فرستاده را به سوی ایشان فرستاد به مسیحیت گرویدند (اعمال رسولان، باب ۱۱؛ ابن کثیر، ۱۳۸۸ق، ج ۱، ص ۳۷۹-۳۸۲؛ ابن کثیر، ۱۴۰۸ق، ج ۱، ص ۲۶۴-۲۶۵).

آلوسی نیز به‌هنگام استدلال به سخنان پولس، از او به‌عنوان رسول یاد می‌کند: «... و قال بولس الرسول فی رسالته إلی ملک الروم» (آلوسی، ۱۴۱۵ق، ج ۶، ص ۱۲۷۰)؛ و ملاحظه‌ش در تفسیر بیان المعانی از پولس با عنوان «علیه السلام» یاد می‌کند: «و هذان الرسولان علی ما قیل هما حنا و بولس علیهما السلام» (ملاحظه‌ش آل‌غازی، ۱۳۸۲ق، ج ۲، ص ۲۹).

از آنجاکه نگرش برخی اندیشمندان مسلمان به پولس، که ظاهراً برخاسته از روایاتی است که به آنها اشاره شده، هماهنگ با شناخت‌نامه پولس در عهد جدید است؛ به احتمال قوی روایات موجود ذیل آیات ۱۳-۱۷ سوره «یس» اسرائیلی است؛ چراکه از کعب‌الاحبار و وهب بن منبه از سران عالمان یهودی بوده که بعدها و در عهد صحابه مسلمان شده و به تصریح گزارش‌های تاریخی در وارد کردن اخبار اسرائیلی در منابع اسلامی بسیار کوشیده‌اند.

۴. نگاهی مختصر به پولس رسول در آراء برخی

اندیشمندان و مورخان

برای آشنایی بهتر و بیشتر از شخصیت پولس رسول، مراجعه به آرای اندیشمندان و مورخان الزامی است. برخی از مورخان معتقدند یکی از بحث‌برانگیزترین شخصیت‌ها نزد یهودیان و مسیحیان تا به امروز،

زنجیروار، برخی از حوزه‌های عهد جدید، قرآن کریم، روایات اسلامی و آرای اندیشمندان را شامل می‌شود. همچنین در رویکرد در زمانی، در طول زمان، تغییر و تحولاتی در این نشانه‌ها ایجاد شده است؛ و اختلاف نظرات موجود، شاهدی گویا بر این مسئله است. پژوهشگر در تلاش است از رهگذر تطبیق این نشانه‌ها بر همدیگر، به تعریف منسجم و قابل اعتمادی در این مسئله دست یابد.

در بحث ایجاد انحراف، ظاهراً در عهد جدید شاهد مطلبی با عنوان ایجاد انحراف نیستیم؛ اما همان‌گونه که از نظر گذشت، در بررسی عملکرد پولس شاهد ایجاد بدعت‌ها و انحرافات متعدد هستیم؛ همان‌گونه که در روایات اسلامی به صراحت از آن نام برده شده است، با تطبیق این مباحث درمی‌یابیم، آنجاکه در قرآن کریم از ایجاد عقیده پسر خدا بودن عیسی ﷺ سخن به‌میان آمده، هماهنگی کاملی با عهد جدید و روایات اسلامی دارد؛ پس بحث تطبیق‌پذیری در این نشانه، واضح بوده و ضعف سندی برخی روایات را نیز برطرف می‌کند.

بررسی‌ها در تطبیق نشانه وصایت و جانشینی پطرس پس از حضرت عیسی ﷺ نشانگر هماهنگی میان عهد جدید و روایات اسلامی است؛ که در حقیقت پطرس (شمعون) وصی و جانشین حقیقی حضرت عیسی ﷺ است. در این مسئله نکات ذیل قابل بررسی و تحلیل و تطبیق و نتیجه‌گیری است:

- مبنای ادعا و ایمان پولس یک رؤیای شخصی است؛
 - پطرس وصی و جانشین حضرت عیسی ﷺ است؛ اما بعد از مدتی پولس در این موقعیت و جایگاه قرار گرفته و در حقیقت شاهد یک مسیحیت پولسی هستیم؛
 - اختلاف نظر جدی با پطرس، وصی حضرت عیسی ﷺ، که هیچ‌گاه شخصیت پولس با وی قابل مقایسه نیست، همچنین اختلاف نظر با یکی دیگر از حواریون به نام برنابا؛
 - حضور فعال در عرصه‌های تبلیغی و ارائه قرائت جدیدی از مسیحیت منهای شریعت؛

- تغییر شخصیت عیسی ﷺ از پیامبری به پسر خدا بودن؛
 در تأیید این نشانه‌های هم‌زمان، در منابع اسلامی روایتی هست که عیسی ﷺ می‌فرماید: «مسیحیان پس از من به سه فرقه تقسیم می‌شوند که دو فرقه از آنها در جهنم و تنها فرقه سوم که پیروان پطرس هستند، نجات یافته خواهند بود» (ر.ک: قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۱۰۳).
 به‌عنوان مثال در عهد جدید و در روایات اسلامی، پطرس

«پولس» یا «پاولس قدیس» است. تاآنجاکه تاریخ مسیحیت را نمی‌توان بدون نام پولس فهمید؛ چراکه او را شخص دوم دنیای مسیحیت نامیده‌اند (ناس، ۱۳۸۱، ص ۶۱۲-۶۱۴). برخی دیگر از محققان غربی نیز بر این باورند که مسیحیت کنونی با این ویژگی‌ها ساخته پولس بوده و در حقیقت او را مؤسس حقیقی مسیحیت می‌دانند (حسینی سیستانی، ۱۴۱۹ق، ج ۲، ص ۲۰۲-۲۰۳)؛ و بر این عقیده‌اند که پولس بنیان‌گذار واقعی مسیحیت و در عین حال، بزرگ‌ترین تحریف‌کننده این دین به‌شمار می‌آید (نیچه، ۱۳۸۵، ص ۶۱). چنانکه برخی می‌گویند، پولس پس از آنکه در یهودیت به موقعیت و مقام دلخواه خود ناقل نشد، شرایط مسیحیت را برای رسیدن به این خواسته مناسب دید؛ چراکه دینی نوپا بود و به راحتی می‌توانست با اعلام پیوستن به آن، موقعیت بسیار خوبی را برای خود به دست آورد. در مسیحیت، پولس را می‌توان نخستین و بزرگ‌ترین الهی‌دان به‌شمار آورد و به‌جرئت می‌توان ادعا کرد که مسیحیت بر اثر تلاش و اصرار او شکل امروزه را به خود گرفته؛ و بدون پولس مسیحیت وضع امروزه - انحرافات - را نداشت و همچون مسیح، یکتاپرست و پیرو شریعت بود (ر.ک: گریدی، ۱۳۸۴، ص ۴۶؛ ناس، ۱۳۸۱، ص ۴۱۶).

مورخ قرن نوزدهم، آدولف فون هارناک، در کتاب *تاریخ اصول ایمان* می‌نویسد: انجیل تحت تأثیر فلسفه یونان تغییر یافته است و مذهب عیسوی به‌واسطه تبلیغات پولس دگرگون شده و به اصل ایمان تجسم خدای پدر تبدیل شده است (ادیب آل‌علی، ۱۳۸۵، ص ۹۹). شهرستانی نیز وی را انسانی دارای افکاری مشوش و مخلوط با افکار فلاسفه و موهومات خود می‌داند (شهرستانی، ۱۲۶۴، ج ۱، ص ۲۲۱). پولس برخلاف عیسی که در فکر شریعت بود، درصدد نفی آن و حتی طرد آن بوده و در رساله‌های خود به نام‌های رساله‌ای به غلاطیان، ۲۵ بار و در رساله نامه‌ای به رومیان، بیش از ۷۰ بار از این کلمه - شریعت - سخن رانده و با آن به مخالفت پرداخته است. شریعت از جمله مشترکات دین مسیح و اسلام است. کنار گذاشتن شریعت و احکام فقهی در مسیحیت، از جمله تأثیرات منفی پولس بر این آیین بود (ر.ک: صادق‌نیا، ۱۳۸۴).

۵. تحلیل و تطبیق‌پذیری نشانه‌ها

با رویکرد هم‌زمانی و در زمانی درمی‌یابیم که فرایند دستیابی به شناخت شخصیت پولس دارای نشانه‌های متعددی است. این نشانه‌ها به‌صورت

جانشین عیسی^ع معرفی شده است. اختلاف پولس با پطرس، وصی حضرت عیسی^ع می‌تواند نشانگر انحراف در عقیده و عملکرد پولس داشته باشد. پس این دو نشانه، به صورت هم‌زمان و در زمان همدیگر را تأیید می‌کنند.

علاوه بر آنچه که از نشانه‌های موجود در عهد جدید و روایات اسلامی از نظر گذشت؛ از نشانه‌های موجود در قرآن کریم نیز می‌توان نکات ذیل را به دست داد:

آنجا که قرآن کریم بیان می‌کند مسیحیان معتقدند عیسی پسر خداست؛ آیا می‌توان طرح این اعتقاد را تماماً به عملکرد پولس مرتبط دانست؟ چرا که به بیان قرآن کریم این اعتقاد در میان یهود نیز بوده است. نشانه‌ها و سرخ‌های روائی نیز بیانگر این مطلب هستند که پولس به مسیحیان آموخت عیسی پسر خداست؛ پس روایت در اصل طرح اعتقاد، با آیه مشترک است و اینجا دیگر بررسی سندی، خیلی ملاک ارزش و اعتبار نخواهد بود؛ چون مضمون روایت با آیات قرآن کریم هماهنگ است:

آنجا که در آیه ۳۰ و ۳۱ سوره «توبه» می‌فرماید: «وَقَالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرُ ابْنُ اللَّهِ وَ قَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ ذَلِكَ قَوْلُهُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ يُضَاهَوْنَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُ قَاتَلَهُمُ اللَّهُ أَنَّى يُؤْفَكُونَ، اتَّخَذُوا أَحْبَابَهُمْ وَ رَهْبَانَهُمْ أَرْبَاباً مِنْ دُونِ اللَّهِ وَالْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ وَ مَا أَمْرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا إِلَهاً وَاحِداً لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ سُبْحَانَهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ».

مورد دیگر در مورد رسولان انطاکیه است که برخی از مفسران مسلمان به اشتباه رسول سوم را پولس معرفی می‌کنند. در آیات ۱۳-۱۷ سوره «یس» چنین می‌فرماید: «وَ اضْرِبْ لَهُمْ مَثَلاً أَصْحَابَ الْقَرْيَةِ إِذْ جَاءَهَا الْمُرْسَلُونَ، إِذْ أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمُ اثْنَيْنِ فَكَذَّبُوهُمَا فَعَزَّزْنَا بِثَالِثٍ فَقَالُوا إِنَّا إِلَيْكُم مُّرْسَلُونَ، قَالُوا مَا أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا وَ مَا أَنْزَلَ الرَّحْمَانُ مِنْ شَيْءٍ إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا تَكْذِبُونَ، قَالُوا رَبُّنَا يَعْلَمُ إِنَّا إِلَيْكُم لَمُرْسَلُونَ، وَ مَا عَلَيْنَا إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ».

برخی از مفسران معاصر شیعه در تفسیر آیه «فعززنا بثالث» پولس را در کنار شمعون و یوحنا، جزء رسولان فرستاده شده به سوی قوم عیسی به‌شمار آورده‌اند؛ که با روایات صریح شیعه مخالف بوده و روایات فراوانی در منابع شیعی در دست است که دلالت بر وصایت و جانشینی شمعون دارند (قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۱۰۳؛ فرات کوفی، ۱۴۱۰ق، ص ۳۷۸؛ صدوق، ۱۴۰۴ق، ص ۲۳؛ صدوق، ۱۳۹۵ق، ج ۱، ص ۲۶ و ۱۶۰؛ طوسی، بی‌تا، ص ۲۶۰؛ حسکانی، ۱۴۱۱ق، ج ۲،

ص ۲۹۷؛ طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۲۶۳). آنان در تعیین اسم رسول سوم از رسولانی که به سوی انطاکیه فرستاده شده است، معتقدند: مفسران در اسم رسول سوم دچار اختلاف شده‌اند. برای ما هم تعیین اسم او مهم نیست؛ ممکن است گفته شود اسم او پولس بوده است (سبحانی، ۱۴۲۰ق، ص ۲۲۹-۲۳۰). برخی نیز با استناد اشتباه سایر مفسران، پولس را از دو رسول فرستاده شده توسط عیسی^ع به سوی انطاکیه دانسته‌اند (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۴ق، ج ۱۸، ص ۳۴۰-۳۴۲).

این نقد اساسی بر مفسران فوق، وارد است که پولس را یکی از رسولان فرستاده شده به سوی انطاکیه معرفی کرده‌اند. هرچند آن را به صورت قولی ضعیف هم آورده باشند و یا اینکه می‌گویند: «تعیین اسم رسول سوم انطاکیه برای ما مهم نیست و چه بسا ممکن است گفته شود او پولس بوده است». باید به این نکات توجه داشت که پولس به هیچ وجه نمی‌تواند رسول عیسی^ع باشد. بنابر شواهد قطعی تاریخی، وی بعد از رفتن عیسی^ع به آسمان، ادعای ایمان کرده است. از طرف دیگر، مگر پولس یهودی در روایات شیعه به‌عنوان یکی از بدترین کسانی که در جهنم معذب هستند معرفی نشده است؟ پس چطور ممکن است قرآن کریم از او به‌عنوان رسول یاد کند؟ آیا رسول نامیدن پولس نوعی تأیید شخصیت و عملکرد او به‌شمار نمی‌رود؟ ظاهراً این نکته از ذهن قرآن‌پژوهانی که این نقل را از ابن عباس آورده‌اند، مغفول مانده است! این احتمال هست که پولس برای تبلیغ قرائت منحرف خود از مسیحیت، به انطاکیه رفته باشد. اما نمی‌توان مراد از رسول سوم در سوره «یس» را پولس دانست. در مکتب روائی اهل بیت^ع پولس شخصیتی ملعون است و نه یک رسول الهی!

در ادامه بررسی شواهد و نشانه‌های روائی موجود، ظاهراً می‌توان آنها را در حد مؤید پذیرفت. اما این نکته نیز قابل ملاحظه است که روایت مستندی که از همه جهت مورد تأیید بوده و نقش تعیین‌کننده داشته باشد، در مجموعه روایات مرتبط یافت نمی‌شود. به‌همین دلیل لزوماً از روش نشانه‌شناسی و تطبیق‌پذیری نشانه‌ها در سه منبع عهد جدید، قرآن کریم و منابع روائی جهت دستیابی به واقع، بهره‌گیری شد.

نتیجه‌گیری

همان‌گونه که از نظر گذشت، پژوهش حاضر در دستیابی به یک واقعیت تاریخی تأثیرگذار و مورد اختلاف، روش نوینی را ترسیم کرد

منابع

- کتاب مقدس، ترجمه قدیم، انتشارات ایلام.
- ابن ابی‌الدنیا، ابوبکر عبدالله، ۱۴۰۹ق، *التواضع والخمول*، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- ابن‌الانیر، مجدالدین ابوالسعادات المبارک، ۱۳۶۴، *النهاية في غريب الحديث*، تحقیق طاهر احمد الزاوی و محمود محمد الطناحی، ط‌الرابعه، قم، اسماعیلیان.
- ابن حبان، محمد، ۱۴۱۴ق، *صحیح ابن حبان*، ط‌. الثانیه، بیروت، مؤسسه الرساله.
- ابن حجر، احمد بن علی، ۱۲۷۹ق، *فتح الباری*، ط‌. الثانیه، بیروت، دار المعرفه للطباعة والنشر.
- ابن حنبل، ابوعبد الله احمد، ۱۴۱۶ق، *مسند*، بیروت، دار صادر.
- ابن قولویه، جعفر بن محمد، ۱۳۵۶، *کامل الزیارات*، تصحیح عبدالحسین امینی، نجف اشرف، دار المرتضویه.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، ۱۳۸۸ق، *قصص الانبیاء*، تحقیق مصطفی عبدالواحد، مصر، دارالتألیف.
- ، ۱۴۰۸ق، *البدایة والنهاية*، تحقیق، تدقیق و تعلیق علی شیری، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- ، ۱۴۱۲ق، *تفسیر ابن کثیر*، تقدیم یوسف عبدالرحمن المرعشلی، بیروت، دار المعرفه للطباعة والنشر والتوزیع.
- ابن ندیم بغدادی، محمد بن اسحاق، ۱۴۱۷ق، *الفهرست*، تحقیق رضا تجدد، تهران، اساطیر.
- ابن هشام، عبدالملک، بی‌تا، *السيرة النبویه*، تحقیق مصطفی السقا و دیگران، بیروت، دارالمعرفه.
- ادیب آل علی، محمد، ۱۳۸۵، *مسیحیت*، قم، مرکز مدیریت حوزه علمیه.
- استرآبادی، علی، ۱۴۰۹ق، *تأویل الآيات الظاهرة فی فضائل العترة الطاهرة*، تحقیق حسین ولی، قم، مؤسسه النشر الاسلامی.
- اسفراینی، ابوالمظفر شاهفورین طاهر، ۱۳۷۵، *تاج التراجم فی تفسیر القرآن للأعاجم*، تهران، علمی و فرهنگی.
- آوسی، سیدمحمود، ۱۴۱۵ق، *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم*، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- بخاری، محمد بن اسماعیل، ۱۴۰۶ق، *الادب المفرد*، بیروت، مؤسسه الکتب الثقافیه.
- بغدادی، محمد بن حبیب، ۱۴۱۷ق، *کتاب المحبر*، بیروت، مطبعة الدائرة.
- ترمذی، محمد بن عیسی، ۱۴۰۳ق، *سنن*، تحقیق و تصحیح عبدالوهاب عبداللطیف، بیروت، دارالفکر.
- حسکانی، عبیدالله بن عبدالله، ۱۴۱۱ق، *تسواهد التنزیل لقواعد التفضیل*، تصحیح محمدباقر محمودی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- حسینی سیستانی، سیدعلی، ۱۴۱۹ق، *العقائد الإسلامیه*، قم، مرکز المصطفی للدراسات الاسلامیه.
- حمیدی، عبدالله بن زبیر، ۱۴۰۹ق، *مسند الحمیدی*، تحقیق حبیب عبدالرحمن الاعظمی، بیروت، دار الکتب العلمیه.

و از رهگذر استخراج نشانه‌ها، تحلیل تاریخی و میزان تطبیق‌پذیری نشانه‌ها تلاش کرد به شناخت شخصیت و عملکرد واقعی پولس دست یابد. آنچه که در این مسئله بسیار مهم و کاربردی به‌شمار می‌آید، در حقیقت ترسیم این روش جدید است که قطعاً خواهد توانست در بازگشایی و رفع ابهام از سایر مبهمات و مسائل مورد اختلاف ادیان، به‌کار گرفته شود.

از دیگر دستاوردهای پژوهش؛ مرتفع‌کردن ضعف‌سندی و محتوایی موجود در روایات مربوط به مسئله است که در فرایند نشانه‌شناسی و تطبیق‌دهی، نشانه‌های موجود به‌دست آمد؛ چراکه اکثر محققان روایات مرتبط با مسئله، که نقشی تعیین‌کننده در نتیجه پژوهش دارند، را صرفاً به‌دلیل ضعف‌سندی یا محتوایی نپذیرفته‌اند؛ درحالی‌که با کشف سرنخ‌ها و نشانه‌های مشترک دریافتیم که روایات مرتبط را قطعاً به‌عنوان مؤید می‌توان پذیرفت.

از آنجاکه برخی محققان و مفسران در معرفی شخصیت و عملکرد پولس دچار خطا شده‌اند؛ یکی دیگر از دستاوردهای پژوهش، اصلاح برخی دیدگاه‌های ارائه شده در مسئله است که با معرفی و تبیین و تحلیل و تطبیق دقیق نشانه‌ها به انجام رسید.

همچنین روشن شد که صرف‌ضعف‌سندی و متنی برخی روایات مرتبط و کم‌اعتباری متن عهد جدید، دلیل عدم استناد به این دو منبع نبوده و دریافتیم در فرایند تطبیق بخش‌های قابل‌توجهی از نشانه‌ها مطابق با واقع و گویای حقیقت‌اند. چنان‌که در نهایت، پژوهش به این نتیجه رسید که پولس دارای ایمانی فریبکارانه و عملکردی انحرافی در ایجاد انحراف در مسیحیت بوده است؛ و این نتیجه می‌تواند بر نگرش مسیحیان جویای حقیقت در دستیابی به مسیحیت راستین تأثیرگذار باشد.

- حنبل، ابن‌رجب، ۱۴۰۴ق، *التخويف من النار والتعريف بحال دارالبوار*، ط. الثانية، بغداد، دار الرشيد.
- حیدری ایهری، داوود، ۱۳۸۵، «نقش پولس در شکل‌گیری آئین مسیحیت»، *اندیشه دینی*، دوره هشتم، ش ۲۰، ص ۱۰۷-۱۲۴.
- خاصه خان، بابک و حبیب بشیرپور، ۱۳۹۳، «پولس و شریعت»، *پژوهشنامه ادیان*، دوره هشتم، ش ۱۶، ص ۴۷-۶۸.
- سبحانی، جعفر، ۱۴۲۰ق، *الأمتال فی القرآن الکریم*، قم، مؤسسه الإمام الصادق علیه السلام.
- سیوطی، جلال‌الدین، بی‌تا، *الدر المشور*، بیروت، دار المعرفة للطباعة و النشر.
- شهرستانی، محمدبن عبدالکریم، ۱۲۶۴، *الملل والنحل*، تحقیق محمدسعید کیلانی، بیروت، دار المعرفة.
- صادق‌نیا، مهرباب، ۱۳۸۴، «پولس و شریعت»، *هفت آسمان*، ش ۲۵، ص ۲۵-۶۰.
- صدوق، محمدبن علی، ۱۳۶۲، *الخصال*، تحقیق علی‌اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین.
- _____، ۱۳۹۵ق، *کمال‌الدین و تمام‌النعمة*، تصحیح علی‌اکبر غفاری، چ دوم، تهران، اسلامیه.
- _____، ۱۴۰۴ق، *الامامة والتبصرة من الحیره*، قم، مدرسه الامام المهدي علیه السلام.
- _____، ۱۴۰۶ق، *ثواب الاعمال و عقاب الاعمال*، چ دوم، قم، شریف‌الرضی.
- _____، ۱۴۱۳ق، *من لا يحضره الفقيه*، تصحیح علی‌اکبر غفاری، چ دوم، قم، جامعه مدرسین.
- طبرسی، احمدبن علی، ۱۴۰۳ق، *الإحتجاج علی أهل اللجاج*، تحقیق محمدباقر خراسان، مشهد، مرتضی.
- طوسی، محمدبن حسن، بی‌تا، *الغیبة*، تحقیق عبدالله تهرانی و علی‌احمد ناصح، قم، دار المعارف الاسلامیه.
- العینی، بدرالدین، بی‌تا، *عمدة القاری*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- فرات کوفی، ابراهیم، ۱۴۱۰ق، *تفسیر فرات الکوفی*، تحقیق محمد کاظم، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- فیروزآبادی، محمد، بی‌تا، *تنویر المقباس من تفسیر ابن عباس*، لبنان، دار الکتب العلمیه.
- قمی، علی‌بن ابراهیم، ۱۴۰۴ق، *تفسیر القمی*، تحقیق طیب موسوی جزائری، چ چهارم، قم، دار الکتب.
- گریدی، جُوان، ۱۳۸۴، *مسیحیت و بدعت‌ها*، ترجمه عبدالرحیم سلیمانی اردستانی، چ دوم، قم، طه.
- مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۳ق، *بحار الانوار*، تحقیق و تصحیح جمعی از محققان، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- _____، ۱۴۰۴ق، *بحار الانوار*، تتمه کتاب النبوه، ابواب قصص عیسی و امه و ابویها، باب ۱۸ (باب فضله و رفعه شأنه و...)، بیروت، مؤسسه الوفاء.
- مفید، محمدبن محمدبن نعمان، ۱۴۱۳ق، *الإختصاص*، تصحیح علی‌اکبر غفاری و محمود محرمی زرنندی، قم، کنگره شیخ مفید.
- مقری، محمدبن ابراهیم، ۱۴۱۱ق، *جزء نافع بن ابی ابراهیم*، تحقیق ابوالفضل الحوینی، بیروت، دار الصحابه.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، ۱۳۷۴، *تفسیر نمونه*، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- ملاحویش آل غازی، عبدالقادر، ۱۳۸۲ق، *بیان المعانی*، دمشق، مطبعة الترقی.
- مناوی، محمد عبدالرئوف، ۱۴۱۵ق، *فیض القدير شرح الجامع الصغير*، تصحیح احمد عبدالسلام، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- ناس، جان بی، ۱۳۸۱، *تاریخ جامع ادیان*، ترجمه علی‌اصغر حکمت، چ پانزدهم، تهران، علمی و فرهنگی.
- نیچه، فردریش، ۱۳۸۵، *دجال*، تهران، آگاه.
- هاشمی خویی، میرزا حبیب‌الله، ۱۴۰۰ق، *منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغة*، تحقیق حسن حسن‌زاده آملی و محمدباقر کمره‌ای، تصحیح ابراهیم میانجی، تهران، مکتبه الاسلامیه.
- یعقوبی، احمدبن ابی‌یعقوب، بی‌تا، *تاریخ یعقوبی*، بیروت، دار صادر.